

פרשת נח – אחדות ואינדיבידואליזם

הבה נסקור בקצרה את הצעות הפירוש השונות המובאות במדרש (בראשית רבה ל"ח). המדרש מתמקד בשלשה ביטויים: בפסוק א', "וַיְהִי כָל הָאָרֶץ שְׂפָה אֶחָת וּדְבָרִים אֶחָדִים", ובפסוק ד', "וַיֹּאמְרוּ הֶבְהַבְנָה לָנוּ עֵיר וּמִגְדָּל וְרֹאשׁוֹ בַשָּׁמַיִם וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שֵׁם פֶּן נָפוּץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ".

1. ר' אליעזר אומר: ודברים אחדים דְּבָרִים אֶחָדִים. מעשה דור המבול נתפרש, מעשה דור הפלגה לא נתפרש. ודברים אחדים - שאמרו דברים חדים על ה' אלהינו ה' אחד ועל אחד היה אברהם בארץ. אמרו אברהם זה פרדה עקרה הוא אינו מוליד, ועל ה' אלהינו, אמרו לא כל הימנו לבור לו את העליונים וליתן לנו את התחתונים, אלא באו ונעשה לנו מגדל ונעשה עבודת כוכבים בראשו וניתן חרב בידה ותהא נראת כאלו עושה עמו מלחמה.

כלומר, הדברים ה"אחדים" שנאמרו היו דברים "אחדים" – חתומים, שלא נתפרשו בתורה, וגם דברים "חדים" – חריפים, והם נאמרו על אלו שהם "אחדים" – ה' שהוא אחד, ואברהם שהיה אחד בארץ. על אברהם אמרו שהוא עקר, ועל הקב"ה התרעמו על כך שנטל את העולמות העליונים לעצמו והשאיר לבני האדם את הארץ – ולכן החליטו לבנות מגדל גבוה ולהציב בראשו צלם אוזח חרב, כך שיראה כאילו הוא נלחם בקב"ה.²

2. דבר אחר: ודברים אחדים ודברים אחדים, מה שביד זה ביד זה ומה שביד זה ביד זה

כלומר, אפשרות זו מפרשת "דברים אחדים" כשיתוף של הרכוש – מה ששייך לאחד שייך גם לאחר, ולהיפך.

3. "דבר אחר: ודברים אחדים שאמרו דברים חדים, אמרו אחת לאלף ותרנ"ו שנה הרקיע מתמוטט בואו ונעשה סמוכות אחד מן הצפון ואחד מן הדרום, ואחד מן המערב, וזה שכאן סומכו מן המזרח."

האברבנאל מעלה מספר טענות – חלקן סותרות – נגד הבנת מדרשים אלו באופן מילולי. אם נבין את המדרשים באופן מילולי, אזי או שבוני המגדל היו טיפשים (אם באמת חשבו שיוכלו להגיע לשמים) ואז כלל לא הגיע להם עונש, או שהיו כופרים מושחתים

פרשת נח עוסקת בעיקר במבול. העיסוק במבול דומיננטי כל כך בפרשה, שלעיתים קרובות לא נותר בנו כוח ורצון לעסוק בסופה של הפרשה. לידתו של אברהם תזכה במידה מסוימת של תשומת לב, לפחות כהקדמה לפרשת לך-לך, אך סיפור מגדל בבל נותר בדרך כלל שקוע בבוץ זיכרונותינו מכיתה ב'. בשיעור זה ננסה להציג מבט עדכני על סיפור מגדל בבל.

בעת קריאת הקטע הקצר המתאר את מגדל בבל (י"א, א' – ט'), מחשבתנו נוטה להיות מושפעת מהמדרש המצוטט בפירוש רש"י. ברור לנו כי אנשי בבל מרדו במובן מסוים בקב"ה, ועונשם היה פיזור והפצה. המגדל הנו סמל לגאווה אנושית שופעת ביטחון עצמי מופרז, מונומנט רב-עצמה המכוון כלפי שמיים. ההפצה על פני כל הארץ היא השפלת האדם בידי ה'; המגדל נותר לא-גמור, אב טיפוס המקדים את מצבת רעמסס בשממת המדבר.¹

לעומת זאת, אם נקרא את הקטע בגישה מחודשת ונקיה מדעות קדומות, נשים לב מיד לכך שאין בפסוקים אף התייחסות מפורשת לחטא. אין רמז לכך שהקב"ה כועס, וכלל לא ברור שהפיזור נועד לשמש עונש. ללא פרשנותו של רש"י, לא זו בלבד שלא היינו מבינים מה בדיוק קורה בסיפור, אלא שגם הסיבה לעצם נוכחותו של הסיפור בתורה לא הייתה מובנת. מה מטרת הסיפור? ככל שאנו בוחנים את הסיפור לפרטיו, כך הוא נעשה מבלבל יותר, ומטרתו ברורה פחות. מדוע נסעו האנשים מקדם (פסוק ב')? מדוע חשוב שנדע שהם שרפו לבנים, במקום להשתמש באבן (פסוק ג')? מדוע מדגישה התורה את שלבי התכנון, בלשון "וַיֹּאמְרוּ... הֶבְהַבְנָה..." (פסוקים ג'-ד').

¹ הערת המתרגמת:

ההתייחסות כאן היא לפואמה הידועה Ozymandias מאת המשורר האנגלי פרסי ב. שלי. רעמסס השני מכונה אוזימנדיאס במקורות יווניים.

אוזימנדיאס / פרסי ב. שלי [ההדגשה אינה במקור]

נוסע מארצות-הקדם לי סיפר: באמצע המדבר עומדות ושתי רגלי-אבן עצומות ובודדות. ולצדן חציו טמון בחול, פרוץ נתון, שחזותו המקדירה, העוית-שפתיו, ולעג של שליטה קרה יעידו כי פסל-אמוןיהטב את אלו הרגשות הבין, וחתומים ובחפצים הדוממים ינציחו את היד אשר אותם עצבה והלב אשר הזין. ועל הכן תופענה השורות: אני הוא אוזימנדיאס, מלך-המלכים. ואו את פעלי, האדירים, והוואשו! מחוץ לזאת, דבר שם לא נותר. וסביב הענק המתפורר, וצחחים, שטוחים, אינסופיים וערירים, לכלל מלוא העין ומשתרעים וחולות-מדבר. (תרגום: דליה אפרת)

² רש"י מצטט בשינוי את המשפט האחרון של המדרש – "נעלה לרקיע ונעשה עמו מלחמה"

דלא משום הדברים התעורר הקב"ה, כי אם בשביל שהיו אחדים, יהיו מה שיהיו".

במילים אחרות, המדרש יכול לענות על השאלה מה הם אותם "דברים אחדים" אך לא על השאלה מדוע הקב"ה הגיב כפי שהגיב. הסיבה לכך היא שהשאלה הראשונה אינה חיונית לשטף הסיפור (לכאורה, זו בדיוק כוונת הנצי"ב), בעוד השניה כן. המסר והפואנטה של הסיפור צריכים להיות מובנים למי שקורא אותו – יתכן שיש צורך בקריאה זהירה ובהשקעה של מחשבה רבה, אך אף על פי כן, קריאה בלבד אמורה להספיק, ללא צורך במידע נוסף באמצעות המדרש. רק לאחר שהמסר העיקרי הובן, יכול המדרש להוסיף מידע.

הנצי"ב משתייך לאסכולה (ראו גם אבן עזרא ורלב"ג) הרואה בפחד מפני פיזור והפצה את המוטיבציה הראשונית למעשיהם של אנשי בבל. זה מתאים למפורש בפסוק ד' – "פֶּן נִפּוֹץ עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ". זה כשלעצמו אינו מהווה חטא, אך מנוגד לרצונו של הקב"ה ולמטרותיו ביצירת האדם, כמובע בברכה "פְּרוּ וְרַבוּ וּמְלאוּ אֶת הָאָרֶץ וְכִבְשֶׁהָ". משום כך ארגן הקב"ה את פיזורם של אנשי בבל, לא כעונש, אלא פשוט כאמצעי לקידום תכנית הבריאה. הסבר זה מתעלם מהמדרשים שציטטנו לעיל. כמו כן, האברבנאל פשוט אינו מבין מה רע במגורים יחד כל עוד זה אפשרי מבחינה כלכלית. לבעיות אלו מציע הנצי"ב תשובה אחת. לטענתו, ה"דברים האחדים" המבוארים בידי המדרש הם הסיבה בגללה רצו אנשי בבל לגור יחד. תכניותיהם הבסיסיות, שאינן חשובות כשלעצמן, הצריכו אחדות; הם ידעו כי אם בני האדם יפוצו על פני כל הארץ, הם יפתחו רעיונות עצמאיים שיסחוו אותם מהשלמתו של אותו פרויקט גדול. זאת ועוד, כדי לשמר את האחדות הנדרשת, הם יצטרכו משטרה וסדר חברתי טוטאליטרי נוקשה – שזו המשמעות שהנצי"ב מיחס לביטוי "וְנִעְשָׂה לָנוּ שֵׁם". המילה "שם" משמעותה אחראים, ממונים, מפקחים. תוצאת כל זה תהיה דיכוי, כפי שמודגם היטב בסיפור אברהם והכבשן באור כשדים.³ ה"פרויקט" המשותף יוצר צורך באחידות חברתית, המובילה לדיכוי. על מנת למנוע תהליך זה, הקב"ה מפזר את אנשי בבל.⁴

ברצוני להציע ואריאציה על הסבר זה של ראב"ע-רלב"ג-הנצי"ב, באמצעות היפוך היחס סיבה-מסובב בין מדרשי "דברים אחדים" והפחד מפני פיזור כפי שהתווה הנצי"ב. מה שמפורש בפסוקים – הפחד מפני פיזור – הוא מה שנראה לעין בסיפור. המדרשים,

לחלוטין ואז העונש אינו חמור דיו. מפסוק ו' משתמע שהקב"ה חשב שהם אכן ישיגו את מטרותם אם לא יופרעו בעבודתם ("וְעִתָּהּ לֹא יִבְצֹר מֵהֶם כָּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת"), ואם מטרותם הייתה לתמוך בשמיים שלא יפלו, זה כמובן מגוחך. קשיים אלו גרמו לאברבנאל להציע הסבר שונה לחלוטין, ולנסות להתאים אותו למדרשים באופן מטאפורי. אנו נאמץ את גישתו של האברבנאל, שהיא לדעתי הדרך הנכונה באופן כללי להבין את הפשט של מדרשים מסוג זה.

התמונה העצמתית שמדרשים אלו מציירים היוותה לאורך השנים מקור השראה לדרשות רבות. פעם שמעתי את הרב סולוביצ'יק צ"ל מסביר את ההבדל בין דור המבול ודור הפלגה באמצעות השוואת דור המבול לאמריקה המודרנית (ריקבון מוסרי, רדיפה אחר כסף והנאות), ואילו את דור הפלגה הוא השווה לרוסיה הקומוניסטית. השוואה זו איבדה ממשמעותה בעשרים השנים האחרונות, אך כל מי שאי פעם צפה בסרט תעמולה סובייטי שבו מיליון פועלים מתנדבים בונים במו ידיהם החשופות את הסכר הגדול בעולם, יבין למה התכוון הרב ז"ל. נראה כי תמונת הרקע בבסיס הפרשנות המדרשית למגדל בבל היא תמונתה של הקהילה השיתופית המנצחת, שאינה יודעת גבולות, המדיחה מקרבה את האל ובונה לעצמה עתיד בטוח הנשען על עצמתה של יכולת הבניין האנושית, הטכנולוגיה וההנדסה.

מהי הבעיה בפרשנויות אלו? סבורני כי לעתים קרובות אנו שוגים כשאנו מתבוננים במדרשים או הצעות פרשנות אחרות מסוג זה. אין ספק כי על שאלות מסוגים מסוימים ניתן לענות באמצעות הצגת עובדות חדשות שאינן מוזכרות במפורש בפרשה. אך אין זה לגיטימי להשתמש בעובדות מנותקות מהטקסט, גם אם הן רמוזות בו (ונדרשות ממנו בסגנון המדרשי הרגיל), כדי להסביר את העלילה היסודית. אם לא ניתן להבין את המתרחש בסיפור מבלי להזדקק למדרשים, אזי הסיפור הנו בלתי-מובן ברמת הפשט. המדרש יכול לסייע בהבנת הפשט, אך לא להחליפו. לדוגמה, המדרשים אודות קורות-חיינו המוקדמות של אברהם באור כשדים מספקים תשובה מתקבלת על הדעת לשאלה מדוע הקב"ה בחר באברהם בתחילת פרשת לך-לך, אך ניתן להבין את סיפורי אברהם גם ללא ידיעת עובדות אלו. במילים אחרות, הסיבה לבחירתו של אברהם אינה חלק מהותי או הכרחי מהעלילה של התורה.

במקרה דנן, הנצי"ב מתייחס לעקרון זה בקצרה וכותב (העמק דבר, בראשית י"א, א):

"ודברים אחדים: לא באר הכתוב הדברים אלא ברמז, כמבואר במדרשים. אבל לא פרשו הכתוב, כי אם שהיו דברים אחדים, וללמדנו

³ הנצי"ב מסביר שהאזכור של השימוש בלבנים במקום באבן הוא רמז למדרש אודות אברהם והכבשן – הכבשן היה דרוש לייצור הלבנים.

⁴ התפישה, המתבססת על סיפורי אברהם ונמרוד, של בבל כמדינה טוטאליטרית, מובאת גם באברבנאל בשמו של הר"ן

את האחידות. המדינה הסטליניסטית יכולה בהחלט להיות תוצר סופי של חברה כזו.

הפתרון של הקב"ה לנטייה אנושית זו הוא קודם כל גיוון תרבותי כפוי – שפות שונות, ולאחר מכן פיזור פיס. צעדים אלו לא ימנעו התפתחות של רודנות בעתיד, אך הם מבטיחים שכל עם וכל תרבות יתפתחו באופן עצמאי. זה עלול להישמע מוזר - שהגבלת התקשורת היא הכרחית לצורך התפתחות תרבותית - אך המדרשים מבהירים מהי האלטרנטיבה. אחידות גמורה פוגעת בהתפתחות של האנושות, כיוון שגיוון ופלורליזם הם מרכיבים חיוניים של החירות, והתפתחות אנושית דורשת חירות. בסיפור מגדל בבל הקב"ה מייצר קצר בתקשורת כדי לאזן את השאיפה האנושית לאחידות וכך להגן על החירות.

זה מסביר מדוע הסיפור ממוקם כאן, בפרשה זו בתורה. אנו נמצאים על סף יצירתו של העם היהודי. בקרוב יתבקש אברהם להתנתק מארצו, ממולדתו ומבית אביו, על מנת ליצור יחידה אינדיבידואלית של שלמות רוחנית. נשאלת השאלה, מדוע אין האמת שבתורה מוצעת לכלל האנושות? האם המסר של היהדות אינו אוניברסלי? מדוע היהדות היא דת לאומית-פרטיקלוריסטית? מדוע התורה נתונה באופן שהופך אותה לבלתי-מובנת עבור רוב האנושות? התורה מסבירה לנו כי על אף שהחברה הבבלית הכילה מספר אנשים צדיקים (שם, עבר ואף נח היו עוד בין החיים), עבודת ה' לא היתה יכולה לצמוח מתוך חברה זו. זו חברה לוחצת מדי, ומסורה יותר מדי לקיום שלה עצמה. האנושות חייבת להיות מופצת ומפוזרת כדי שכל אדם יוכל להתפתח באופן אינדיבידואלי. יש בסיס רוחני אמיתי לצורך בפלורליזם תרבותי, הכולל שפות שונות ולעיתים אף חוסר-הבנה הדדי. על רקע כזה יכולה לצמוח באיטיות - לאורך תקופה ארוכה של חינוך, ניסיונות ותיקון, פורענות וגאולה - אומה אחת שתשא את שליחות האל אל כלל האנושות. בתוך בבל של נמרוד, יהדות אינה יכולה לצמוח. האנושות מפוזרת על מנת שכל אחד יוכל לפתח אישיות עצמאית ותרבות מגוונת. בפינה אחת של הארץ, מבלי שתצטרך לדאוג לגורל האנושות כולה, תבנה משפחה אחת קטנה את ממלכת האל. דיסוננס בין-תרבותי הוא המחיר שיש לשלם עבור התפתחות רוחנית. במקרה של אברהם, הדיסוננס צורם במיוחד. רק דרך הבדידות וההפרדה ניתן להגיע לגדולה רוחנית אמיתית. האחדות של העם היהודי תושג דרך אותה התפתחות רוחנית איטית לאורך דורות רבים, הסובבת סביב התורה וארץ ישראל. לאחר שהופלה המדינה הסטליניסטית האחידה, התורה מוכנה להמשיך לסיפורו של אברהם העברי, האיש מעברו השני של הנהר, זר בארץ זרה.

המתבססים על רמזים לשוניים בפסוקים, מתארים גם את מה שמוחבא מתחת לפני השטח של הסיפור. זהו סיפור על אחידות חברתית ופלורליזם. אנשי בבל מנסים ליצור חברה מאוחדת ומגובשת. המגדל מהווה, כפי שטוען הנצי"ב, סמל מאחד; מרכז הכובד, כביכול, של כלל האנושות המתאגדת סביבו. על פני השטח, כוונת אנשי בבל היתה לא יותר מכך (אך גם לא פחות).

המדרשים מבארים לנו את ההשלכות (ולא את הסיבה או התכלית) של המדינה המאוחדת. הצורך הפסיכולוגי באחידות, הלחץ החברתי הכרוך בה, העצמה והכוח הנובעים מהאחדות – התוצאה של כל אלו תהיה מדינה טוטאליטרית, מונוליתית, שבה שורר דיכוי חברתי (כמו במקרה אברהם והכבשן) ויוהרה רוחנית (כמו הצלם המניף חרב כלפי השמיים). התורה מתארת את התהליך הבא:

1. אחידות תרבותית - "שָׁפָה אֶחָת ודְבָרִים אֶחָדִים" (פסוק א')
2. לכידות חברתית – מגורים משותפים (פסוק ב')
3. התקדמות תעשייתית – בית החרושת ללבנים (פסוק ג')
4. השימוש שנעשה בכוח החדש שנתגלה לאדם – בניין מונומנטלי (פסוק ד'), המוביל לריכוזיות, גאוה ומרד, וטוטאליטריות.

המדרש מתאר בפרוטרוט מספר התפתחויות פוטנציאליות של המדינה הטוטאליטרית הריכוזית המבוססת על חברה טכנולוגית – הרחקתו של האל, דיקטטורה מחשבתית, ודיכוי חברתי. הסגידה המאורגנת לעבודה זרה, שהמדרש מייחס לנמרוד מלך בבל, היא אמצעי לשליטה מחשבתית, באמצעות סיפוק דמות סמכותית מרכזית המתומרנת בקלות בידי המעמד השליט. יתכן שזה נובע, כפי שמציע הר"ן, מכך שהבסיס המוסרי של החברה חלש. אולם אני חושב שהתורה אומרת שאם רוצים לכלול את כולם בחברה אחידה אחת - זה בלתי נמנע. בסיסה של חברה אחידה לגמרי המאגדת את האנושות כולה בהכרח יטה לעבר סמלים פיסיים – מגדל או פסל – ויהיה בהכרח כפייתי ולא סובלני. כיוון שלחברה האחידה אין בסיס משותף אחר פרט לאותו פרויקט תעשייתי משותף, הרי שעל מנת להפיק ולשמר את החוזק והעצמה האצורים בהמון המאורגן, יהיה תמיד צורך להמציא פרויקטים חדשים ולהכריח את כל קצות החברה ליטול בהם חלק. בהקשר זה, המדרש (אפשרות 2 לעיל) המונה את שיתוף הרכוש בין הנורמות החברתיות של בבל רואה את הנולד בצורה יוצאת מן הכלל. המטרה היא ליצור מסה אחידה של בני אדם, המסורים לבניית מוסדות מרכזיים שינציחו

- (1) חזרו לפסקה השלישית של השיעור וענו על השאלות המוצגות בה.
- (2) לפי המדרש (מספר 1 לעיל), אנשי בבל מדברים נגד ה' וגם נגד אברהם. רעיון זה ממשיך להתבטא בזיהוי אמרפל מלך שנער עם נמרוד ע"י המדרש (י"ד, א' – ראו רש"י במקום), וטענת המדרש כי מטרם של ארבעת המלכים במלחמתם עם סדום היתה להרוג את אברהם. מדוע נמרוד ואנשיו מתנגדים כל כך לאברהם?